

Psikolojik Karşı Tepki Kuramı “Kişisel Özgürlüğün Korunması”

Aynur ÖZÜÇUCU*

ÖZET

Günümüzde artan kitle iletişim olanaklarına paralel olarak her biri belli bir yönde tutum ve davranışlarımızı değiştirmek amacıyla düzenlenmiş, çok sayıda ikna edici, tek yönlü mesajlar almaktayız; reklamlar, politik konuşmalar, yazılı ve sözlü bildirimler... Etkileyici iletişimin örnekleri olan bu mesajların, bir günlük yaşantımızdaki sayılarını dikkate aldığımızda, bunların küçük bir bölümünden etkilenmiş olsak bile, tutumlarımızın bir günden diğerine hatta bir saatten diğerine değişmesi ve büyük olasılıkla davranışlarımızın da tutarsız değişimler göstermesi söz konusu olabilirdi. Oysa gerçekte, bu amaçlı etkileme girişimlerine rağmen tutum ve davranışlarımız kolay kolay değişmemekte, tutarlı bir devamlılık göstermektedir. Ayrıca çoğu kez bu tür etkileme girişimlerine güçlü bir direnç göstermekteyiz.

SUMMARY

Brehm's theory of psychological reactance has marked the beginning of a psychological investigation into the consequences of losing freedom. This paper is about freedom and the psychological consequences of taking freedom away.

Değişmeye direnme sorununa eğilen çok sayıda kuramsal yaklaşım vardır. Bu yaklaşımların ortak yanı daha çok olumlu sosyal etki üzerinde durmalarıdır. Brehm tarafından 1966'da ileri sürülen “Psikolojik Karşı Tepki Kuramı” ise, sadece olumsuz etkiyi vurgulaması ile diğer yaklaşımlar içinde dikkati çekmektedir (Bkz. Wicklund, 1974).

* Dr.: Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Görevlisi

Karşı tepki kavramı, sosyal psikolojide, kişisel özgürlüklerin bir başkası tarafından kısıtlanmaya çalışıldığının hissedilmesiyle yaşanan hoş gitmeyen olumsuz tepkilere yüklenir. Bireyin, kendine yöneltilen isteklere, kişisel özgürlüğünü kısıtlayıcı ve tehdit edici olarak algıladığı durumlarda beklenenin tam tersi yönde davranışta bulunması şeklinde ortaya çıkan etki ise “olumsuz tutum değişimi” olarak adlandırılır (Rhodewalt ve Davison, 1983).

Kişisel özgürlük ve özgürlüğün kaybedilmesi ya da tehdit edilmesinin psikolojik sonuçları Brehm tarafından, 1966 ve 1981’de ileri sürülen Psikolojik Karşı Tepki Kuramı’nın temelini oluşturmaktadır (Bkz. Wicklund, 1974). Bireylerin önemli ölçüde kendi kaderlerini kontrol edebileceklerine inandıkları ya da en azından çoğu özel davranışları kontrol edebildikleri varsayımı, beraberinde bir ikinci varsayımı getirmektedir: Kişisel özgürlüklerin tehdit edildiği ya da kaybedildiği durumlarda, birey bu özgürlükleri korumak ve yeniden kazanmak için karşı harekete geçer (Wicklund, 1974). Özetle, kişi özgür seçim beklentisinde olduğunda ve bu özgürlüğün tehdit edildiğini ya da yok olduğunu gördüğünde, söz konusu özgürlüğü yeniden kazanmaya güdülenecektir. Bu güdülemenin etkisi, dışlanan alternatifin çekiciliğinde bir artma ve elde edilebilir olanın çekiciliğinde bir azalma olarak ortaya çıkar (Schwarz, 1984). Sonuçta, karşı tepki özgürlüğün korunması yönünde, özgürlüklerle çatışan güçlere karşı çalışan güdüleyici bir durumdur ve bireyi tehdit edilen özgürlüğü kullanmaya iter.

Karşı tepkiye ilişkin önemli ve aynı derecede yanlış bir sayılı vardır. Kişi haksızlığa uğradığında, zorlandığında ya da aleyhine bir davranışla karşılaştığında karşı tepki yaşar. Kuramsal olarak bu sayılı yanlıştır. Tüm yaşamı boyunca kınanan, küçümsenen, emredilen ve baskı uygulanan bir kişi, büyük bir olasılıkla çoğu özgürlüklere ilişkin beklentiler geliştiremeyecektir. Buradaki önemli nokta şudur; kuram hiçbir şekilde kişinin her durumda özgür olduğuna ilişkin bir beklentiyle doğduğunu varsaymamaktadır. Daha çok sosyal antlaşmalar, beklentiler aracılığı ile ya da özgür davranabildiği yaşantılar aracılığı ile gelişen ve belirli alanlardaki özgürlüklerden söz etmektedir. O halde herkesin belli davranışsal seçimlerde özgür, ancak diğer yönlerden özgür olmadıkları bir durumda “özgür kişi” den söz etmek kuramsal olarak pek anlamlı değildir. Çünkü söz konusu “özgür kişi”, kendi arkadaşlarını seçmekte daha fazla özgür seçim beklentisinde iken, büyük bir olasılıkla seks, para ve diğer yetişkin işlevlerinde aynı oranda özgür seçim beklentisi geliştiremeyecektir. O halde, kuram çerçevesinde ele alındığında özgürlük kavramının genel bir özgürlükten çok belli seçenekler grubu açısından özgür olmak ya da olmamak şeklinde ele alınması daha anlamlıdır. Örneğin; on yaşındaki bir çocuk için farklı doğum kontrol yöntemleri arasında bir seçim yapma özgürlüğü pek fazla birşey ifade etmeyecektir. Çünkü hiçbir zaman böyle bir özgürlük beklentisi geliştiremeyecektir, ayrıca toplum on yaşındaki bir çocuk için bu özgürlüğe göz yummayacaktır (Wicklund, 1974).

Özgürlük, Psikolojik Karşı Tepki Kuramında temel kavram olarak ele alındığında, özgürlüğün ölçütünün ne olduğu önem kazanmaktadır. Kuramda birey sadece kararlarından dolayı özgürdür ve halihazırda durumunu değiştirebileceğine inandığı ölçüde karar gücüne sahiptir. Kısaca özgürlüğün özü, bireyin halihazır durumunu değiştirmemeye karar verebilir ya da belli yönlerde değiştirebilir. Karşı tepki özgürlüğün kişi için ne derece önemli olduğuna bağlı olarak artar. Birey

kendini tamamen özgür hissediyorsa, bu özgürlük önemli ise olumsuz sosyal etki büyük bir olasılıkla daha güçlü olacaktır. Özetle, karşı tepki için ön koşullarla karşılaşıldığında, değişme yönünde baskı karşı yönde değişimle sonuçlanır. Hissedilen baskı ile ortaya çıkan tepkinin büyüklük derecesi ise; a) tehdit edilen özgürlüklerin sayısına, b) özgürlüğün önemine, c) gelecekteki tehdiye ilişkin ipuçlarına, d) özgürlüğü tehdit eden kaynağa bağlı olarak değişecektir.

Bir davranışsal özgürlüğün gerçekten kaybedilmesi ya da tehdit edilmesi halinde, bireyin kaybedilen ya da tehdit edilen özgürlüğü kazanma yönünde güdüleneceği varsayımı değişik alanlarda araştırmacılar tarafından test edilmiştir. Öreğin; Strube ve Werner (1984), psikolojik karşı tepkinin güdüleyici etkisinin kontrolü bırakma kararlarını nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Görev sorumluluğunun devredilmesi kontrolü bırakmanın bir örneğidir. Bir görevi devretmedeki yetersizlik, iş ortamlarında, zayıf iş ilişkilerine, düşük verime ve sıkı iş denetimine neden olabilmektedir. En azından, bir problemin çözümünde yardım istemek, belli bir ölçüde problemin çözümü üzerindeki kontrolden vazgeçmeyi içerir. Aynı şekilde işbirliği de belli oranlarda kontrolü bırakmayı gerektirmektedir. Temelde, kontrolü bırakma kişinin (birincil kontrol), görevin sonuçlarını ancak diğerlerinin çabaları (ikinci kontrol) ile etkileyebileceğinin farkına varması ile gerçekleşir. Yani, kontrolü bırakma, ikincil kontrolün zaman zaman birincil kontrolden daha etkili olabileceğinin kavranmasının gerektirir (Rothbaum, Weisz ve Synder, 1982).

Kontrolü bırakma kararlarının incelendiği araştırmalar, diğer kişinin üstün iş kapasitesine sahip olduğu durumlarda, kişilerin kontrolü bunlara bırakmada akılcı bir strateji takip ettiklerini göstermektedir. Ancak, bir grup araştırmacı da, çevreleri üzerinde sıkı kontrol kurma gereksinimi olan kişilerin kontrolü bırakmama konusunda akılcı olmayan kararlarına bakarak, mantıklı kontrol bırakma kararlarının tüm insanlara özgü bir özellik olmadığına dikkati çekmişlerdir (Langer, Blank, Chanowitz, 1978). Bu araştırmaların bir uzantısı olarak Strube ve Werner (1984), kontrolü bırakma kararlarında ara değişken olarak psikolojik karşı tepkinin kendi becerileri hakkındaki bilgiden kaynaklanan, davranışsal özgürlüğü üzerindeki kısıtlamalarda ortaya çıkmaktadır. Belli bir görev üzerindeki kontrolü bırakıp bırakmamayı tasarlarırken karar verecek kişi, en azından önemli bir noktayı dikkate alma durumundadır. Kontrolü bırakacağı kişi, en azından önemli bir noktayı dikkate alma durumundadır. Kontrolü bırakacağı kişi, bu görevi yürütmeye gerekli olan becerilere sahip midir? Normalde, kontrolü devredecek kişinin kendi yeterliliği ikinci derecede bir sorundur. Ancak, Psikolojik Karşı Tepki Kuramı tam tersine bilginin birinci derecede önem taşıyacağını ileri sürer. Kişinin kendi yeterliliğine ilişkin bu bilgi, kontrolü sürdürmede kişinin özgürlüğünü tehdit edeceği ve on anda kontrolü bırakma kararı, kişinin becerilerine gelecekte ortaya koymasını da engelleyebileceğinden görevi devretme olasılığı da düşük olmaktadır. Öte yandan, kişi sadece söz konusu görevi diğerine devretmeyerek, bu özgürlüğü yeniden kazanabilir (Strube, Werner, 1984).

Psikolojik Karşı Tepki Kuramı, becerileri konusunda kendilerinden emin olmayan kişilerin normalde kontrolü bir başkasına devretmeleri gerekirken, özellikle tam tersi davranışta bulunacakları şeklinde, mantığa aykırı gibi görünen bir varsayım ileri sürmektedir. Ancak, ilginç olarak yazınılıktaki mevcut bulgular

da, bu tür bir varsayımı desteklemektedir (Pittman ve Pittman, 1979; Roth ve Kubal, 1975). Bu araştırmaların bulgular, kontrolü sürdürme özgürlüğünün tehdit edildiği durumlarda, tehdit edilen özgürlüğü yeniden kazanmada karşı tepkisel davranışların ortaya çıktığını göstermektedir. Strube ve Werner'in (1984) araştırma sonuçları da, psikolojik karşı tepkinin mantıklı karar vermeyi zayıflatacağı ve düşük oranda kontrolü devretmeye yol açacağı varsayımlarını desteklemektedir. Örneğin; araştırmada yer alan deneklerden, ilk görevde düşük performans gösterenler, görevi paylaştıkları üstün performanslı diğerine devretmeyi reddettikleri gibi, ikinci bir görevde başarılı olmaya ilişkin yüksek beklentiler geliştirmişlerdir. Düşük devretme eğilimi gelecekte başarılı olunacağı inancı ile bağlantılı olarak ortaya çıkarken, ilginç olan bu yüksek başarı olunacağı inancı ile bağlantılı olarak ortaya çıkarken, ilginç olan bu yüksek başarı beklentilerin, deneklerin ilk görevlerinde başarısızlıklarının bilincinde olmalarına rağmen oluşmasıdır. Tam tersi olarak, ilk görevde ortalama performans ve yetenekli deneklerle eşleştirilmiş olanlar mantıklı bir şekilde kendilerin düşük performanslı olarak değerlendirirken ikinci göreve ilişkin düşük başarı beklentileri sergilemişlerdir. Özetle, kişinin becerilerine yöneltilen bir tehdit, performansın sağlıklı değerlendirilmesini olumsuz yönde etkilemektedir. Psikolojik Karşı Tepki Kuramı, kontrolü bırakma kararlarının iş ortamındaki kişiler arası sonuçları dikkate alındığında, daha bir önem kazanmaktadır. Kişinin becerilerine ilişkin bir tehdit kontrolü diğerine devretmede sağlıklı kararlara yol açıyorsa, karşı tepkinin işleyişinde etkili olan değişkenlerin görgülü araştırmalarla incelenmesi, etkili ve sağlıklı karar verme mekanizmalarının belirlenmesi açısından ayrıca önem taşımaktadır.

Kişilerin becerilerine yöneltilen tehditin sonuçlarının incelendiği araştırmalarda söz konusu tehditin çok fazla olduğu durumlar araştırılmış ve böyle bir durumda karşı tepkiden çok öğrenilmiş çaresizliğin ortaya çıkacağı ileri sürülmüştür (Wortman ve Brehm, 1975).

Örenilmiş çaresizliğin ilk çalışmalarının bulguları, çözülemeyen problemlerle karşılaşmanın, daha sonraki görevlerdeki performansı düşürdüğünü ortaya koymuştur. (Hiroto, 1974; Hiroto ve Seligman, 1975). Daha sonraki araştırmalar, tam tersi olarak, çözülemeyen problemlerle karşılaşmanın karşı tepkiyi arttırdığını göstermektedir (Hanusa ve Schultz, 1977). Mikulincer (19788) ve Pittman (1979) başarısızlık sayısını ayarladıkları araştırmalarında, az sayıda başarısızlık yaşayan deneklerin karşı tepki gösterdiklerini, ancak çok sayıda başarısızlıkla karşı karşıya kalan deneklerin ise çaresizlik gösterdiklerini bulmuşlardır. Wortman ve Brehm (1975) bu bulguları kontrol beklentilerindeki farklılıklarla açıklamışlardır. Bu araştırmalara göre, eğer denekler gelecekteki sonuçları kontrol edemeyeceklerini inandırılırlarsa, tepkileri ne olursa olsun, sonuçta ortaya çıkacak olan çaresizliktir. Öte yandan, eğer denekler hareketle başarısızlığı önleyebileceklerine inanırlarsa karşı tepki göstereceklerdir. Mikulincer, Kedem, Zilkha ve Segal'in (1989) araştırma bulguları, çözülemeyen problemlerin sayısının daha sonra ortaya çıkacak karşı tepki ya da çaresizlikle ilişkilidir varsayımını desteklemektedir. Az sayıda başarısızlıkla karşı karşıya bırakılan denekler, başarısızlıkla karşı karşıya bırakılan denekler, başarısızlıklarına ilişkin geri bildirim almayan deneklere göre daha üstün performans göstermişlerdir.

Psikolojik Karşı Tepkinin güdüleyici etkisinin elde edilebilir olan seçeneğin çekiciliğinde bir azalma, dışlanan seçeneğin çekiciliğinde bir ortam olarak ortaya çıkacağı varsayımından hareketle, Psikolojik Karşı Tepki kuramında özgürlüğün tehdit edilmesi ile ortaya çıkan karşı tepkinin, özgürlüğün yeniden verilmesi ile azaltılabileceği varsayımı ileri sürülür (Worchel ve Brehm, 1971). Worchel ve Brehm'in çalışmasında deneklerden liderlik yetenekleri üzerindeki bir çalışmaya katılmaları istenmiş ve her denek iki yalancı denekle gruplandırılmıştır. Bu üç denekten ilk önce insan ilişkilerini yansıtan iki örnek olayda hangisi üzerinde çalışmak istediklerini karar vermeleri söylenir. Birinci yalancı denek hiçbir tartışmaya fırsat vermeyecek şekilde "A" olayını tartışacaklarını söyleyerek konuşmayı açar. Bu tavrın denekleri böyle bir tehdit altında olmayan kontrol grubuna göre, karar verme özgürlüklerini daha çok tehdit edeceği ve yalnızca denegin söylediği söz, ikinci yalancı denek tarafından "bir dakika, hangi olay üzerinde çalışacağımız konusunda henüz tam bir karar veremedim" diyerek kesilecektir. Araştırma sonuçları, birinci yalancı denegin konuşmasının, anında kesilerek ikinci yalancı denegin devreye girmesiyle deneklerin başlangıçta isteksiz oldukları olay üzerindeki çalışma istekleri, kontrol grubuna göre azalmamış, tersine artmıştır. Bu sonuçlar özgürlüğe yöneltilen bir tehditle ortaya çıkan karşı tepkinin, özgürlüğün yeniden verilmesi ile azalacağı varsayımına bir kanıt olarak yorumlanmış ve özgürlüğün yeniden verilmesi ile azalacağı varsayımına bir kanıt olarak yorumlanmış ve özgürlüğün yeniden verilmesinden sonra da karşı tepki etkilerinin tümüyle ortadan kalkacağını göstermiştir (Worchel ve Brehm, 1971).

Schwarz'a (1984) göre bu bulgularda iki nokta gözardı edilmektedir. İki yalancı denek arasındaki konuşma denekler tarafından tek bir olay, yani başarısız bir etkileme girişimi olarak algılanabilir; böylece özgürlüğün yeniden verildiği anda karşı tepkinin zaten ortaya çıkmadığı şeklinde bir şüphe haksız değildir. Schwarz bu haliyle uygulamanın tehdidin iki düzeyde verildiği yani tehdit durumunda yüksek tehdit, özgürlüğün yeniden verildiği durumda düşük tehdit olarak yorumlanabileceğini ileri sürer. Böylece sonuçlar, önceden teşvik edilen karşı tepkinin azalmasındaki farklılıklardan çok, ilk andaki karşı tepkinin farklı düzeylerine bağlı olarak çıkmış olabilir (Schwarz, 1984).

Schwarz (1984) özgürlüğün yeniden verilmesi aracılığı ile karşı tepkinin azaltılmasını araştırdığı iki çalışmasında da yukarıda Wochel ve Brehm'in çalışmalarına ilişkin yorumlarını destekler sonuçlar almıştır. Schwarz'ın araştırmalarında deneklerin seçme özgürlüğü anında geri verildiğinde çekicilikte anlamlı değişiklikler bulunamamıştır. Çekicilikteki anlamlı değişiklikler, örneğin, dört seçenekten ikisi dışta bırakılınca ortaya çıkmıştır (Psikolojik Karşı Tepki Kavramında öngörüldüğü gibi). Ancak, bu değişiklikler özgürlüğün anında verilmesinde birkaç dakikalık gecikmelerden sonra daha belirginleşmiştir. Ancak Schwarz'ın araştırmasında üç dakikalık gecikmeden sonra özgürlüğün verildiği durumlarda çekicilikteki değişiklikler azalmış ve karşı tepki kuramına ters olarak çok düşük derecede karşı tepki etkisi kalmıştır.

Worchel ve Brehm (1971) kişinin özgürlüğünün verilmesiyle tehdit edilen seçeneklerin arzu edilirliğinin yeniden tehdit öncesi düzeye geleceğini ya da tehdit öncesi düzeyde kalacağını ileri sürmüşlerdir. Schwarz'ın (1984) araştırma bulguları bu varsayımların ikinci bölümünü desteklemektedir. Tehdit edilen bir özgürlük,

anında değil de, geciktirilerek verildiğinde tehdit edilen seçenekleri istenirliği azalmış fakat Karşı Tepki Kuram'ına ters olarak tehdit öncesi düzeye gelmemiş, sadece karşı tepkileri azalmıştır.

Sosyal Psikolojinin en yeni kuramlarından biri olan Psikolojik Karşı Tepki Kuramı, yaşam içinde ve davranışlarda oldukça geniş bir uygulama alanına sahiptir. Ancak, bu kadar geniş bir alanda uygulanabilir olmasına rağmen, davranış bilimleri yazınılığında içsel, psikolojik boyutlara ilişkin oldukça az araştırma dikkati çekmektedir. Deneysel olarak, özgürlüğün yaratıldığı ortamlarda ise, araştırmacıların kullanabileceği bir psikolojik karşı tepki ölçeği olmadığından, daha çok açık davranışsal seçimler üzerinde çalışılmaktadır.

KAYNAKLAR

1. HANUSKA, B. H., Schultz, R. (1974). Attributional mediators of learned helplessness. *Journal of Personality and social Psychology*, 35, 602 - 611.
2. HİROTO D. S. (1974). Locus of control and learned helplessness. *Journal of Experimental Psychology*, 102, 187 -193.
3. HİROTO, D. S. Seligman, M. E. P. (1975). Generality of learned helplessness in man. *Journal of Personality and Social Psychology*, 31, 311 - 327.
4. LANGER, E., Blank, A; Chanowitz, B. (1978). The mindlessness of ostensibly thoughtful action: The role of "placebic" information in interpersonal interaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 635 - 642.
5. MİKULİNCER, M. (1988). Reactance and helplessness following exposure to unsolvable problems: The effects of attributional style. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 679 - 686.
6. MİKULİNCER, M., Kedem, P., Zilkha, H-Segal (1989). Learned Helplessness, reactance and cue utilization. *Journal of Research in Personality*, 23, 235 - 247.
7. PİTTMAN, N. L., & T. S. (1979). Effects of amount of helplessness training and internal-external locus of control on mood and performance. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 680 - 691.
8. RHODEWALT, F., Davison Y. Yr (1983). Reactance and the coronary-prone behavior pattern: The role of self attribution in response to reduced behavioral freedom. *Journal of Personality and social Psychology*, 44, 220 - 228.
9. ROTH, S., & Kubal, S. (1975). The effects of noncontingent differing importance: Facilitation and learned helplessness effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32, 680 - 691.
10. ROTHBAUM, F., Weisz, J. R., & Synder, S. S. (1982). Changing the world and changing the self: A two-process model of perceived control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, 5 - 37.
11. SCHWARZ, N. (1984). When reactance persist despite restoration of freedom investigations of time delay and vicarious control. *European Journal of Social Psychology*, 14, 405 - 419.

12. STRUBE, J. M., Werner, C. (1984). Psychological reactance and the relinquishment of control. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 10, No. 2, 225 - 234.
13. WICKLUND, R. A (1974): *Freedom and Reactance* Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
14. WORCHEL, S., Brehm, J. W (1971). Direct and implied restoration of freedom. *Journal of Personality and Social Psychology*, 18, 294 - 304.